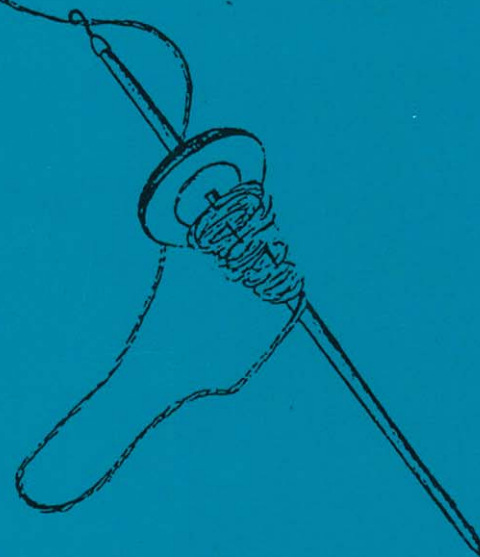

Kvinesdal Historielag

1984 1994

nr. 1

9. årgang

1994

Innhold

Aktiviteter i Kvinesdal Historielag 1993	Side	3
Planlagte turer 1994	Side	4
Litt om jordbruket i Kvinesdal på 1800-talet	Side	5
En «hårflette» fra Kvinesdal	Side	44
Mange namn i eit lite område	Side	47
På intervju hos husfaren	Side	54
Fjotland, Kvinesdal og Feda under 2. verdenskrig	Side	56
Fra Lister tingbok	Side	60
Fra omgangsskolens dage	Side	63
Feda – over 300 år i postens tjeneste	Side	68
Agder for omtrent 90 år siden	Side	71
Årsmelding for Kvinesdal Historielag 1993	Side	72
Medlemmer i Kvinesdal Historielag 1993	Side	73

Grafisk design: Terje Hystad, Mosjøen Trykk: Horjen * Libris avd. trykkeri, Flekkefjord

AKTIVITETER I KVINESDAL HISTORIELAG I 1993

- 26. febr.** Årsmøte på Pensjonistsenteret. Leidulf Mydland kåserte om bygdeborger. 50-60 tilstede.
- 7. mars** Skitur Knaben-Eftestøl sammen med FOT. 60 var med i flott føre og fint vær. Turen fulgte Litlåda-len.
- 14. apr.** To fra styret deltok på årsmøte i Agder Historielag i Kristiansand.
- 18. apr.** Busstur til Lista. Vi besøkte Lista Museum, Redningsstasjonen på Østhassel, kvernhus på Hervold, Nordberg Fort og Varnes fyr og fort.
- 20. mai** Fottur Feda-Fosseland-Haugeland-Sagefossen. Med båter tilbake til Feda. Per Peersen og Arne Løvland fortalte om sine opplevelser fra krigen ved restene av flyvraket ved Langevann. Omvisning i kraftstasjonen. 80 var med i flott varmt vær.
- 5. juni** Fottur på Kvinesheia til gårdene rundt Sandvan-net. Turen, som gikk fra Hidreskog, hadde med ca 55 rundt i gråvær.
- 11-13. juni** Tre fra styret deltok på Landsmøte i Kristiansund.
- 11. juli** Fottur til Vordalsgruva med omvisning i restaurert badstu i Vordal. Ca 50 var med. Gråvær.
- 25. juli** Olsokarr. på Gamle Mygland. Friluftsgudstjeneste, musikk og kåseri av prost Birkeland om Olav den Hellige.

- 29. aug.** Fottur på Vestheia. Fra Lohneskaret om Fundal, Rullen, Tunåsen og Kleiven. 54 var med, regnbøyer.
- 2. sept.** Kvinesdal Historielag henger opp en permanent utstilling på Feda Postkontor. Bilder og gamle dokumenter.
- 12. sept.** Tur i Vesterdalen. Omvisning på Trælandsfos. Vi gikk den gamle kirkeveien om Lyding til Røyne-stad og ned langs Rafossen.
- 5. nov.** Bygdekveld i samarbeid med Hovedutvalget for Kultur. Gabriel Ryen fikk Bygningsvernprisen for 1993.

Fotturene var i samarbeid med Friskvern i Kvinesdal

PLANLAGTE TURER 1994

- søndag 13. mars** Skitur til Haddelandsheia
- søndag 17. april** Busstur til Hidra Kr.
- Kr. Himmelfartsdag
torsdag 12. mai** Sande-Birkeland-Høiland-Lerviga
- lørdag 11. juni** Kloster-Motland-Liland-Åse
- søndag 17. juli** Presteveien til Hægebostad
- søndag 14. august** Netland-Lindland
- søndag 4. sept.** Bjåstøl-Tjellås-Gullestad

Alle turene vil bli annonsert i Agder. Det kan bli forandringer.

Anstein Dyrli Lohndal: Litt om jordbruket i Kvinesdal (Liknes sokn) på 1800-talet.

«I Maadelig Tilstand»

I slutten av året 1830 gjorde futen Barth ferdig ein «Rapport angaaende Listers Fogderies Tilstand i Almindelighed, og i Særdeleshed med Hensyn til Jordbrug, Fædrift, Skov, og Bergværksdrift, Fiskerie, Huus- og Kunstflid, Handel, Søefart samt øvrige Næringssystemer «for åra 1826 - 1830. Rapporten som bygde på innsende opplysninger frå lensmennene, skulle inngå i den femårsmeldinga som amtmennene var pålagde av Dept. å utarbeida Om jordbruket (dvs. åkerbruket) i Liknes sokn seier rapporten frå futen svært lite, berre at det er i «en maadelig Tilstand»: Husdyrholdet får same vurderinga, det er i «maadelig Forfatning». Når det gjeld omfanget av nydyrking i den førnemnde femårsperioden, heiter det at «dette kan ei med Bestemthed opgives, men nogen smaae Stykker og Plet-

ter optages blant Fjeldene».

-Informasjonsverdien av desse utsegnene er svært liten, og det hjelper ikkje så mykje om me utvider perspektivet til heile futedømet (dvs. dei sju prestegjelda som utgjorde Lister Fogderie). Jordbruket blir i heile dette området drive med «Flid og Iver», påstår futen, men han peikar samstundes på at bruksdelinga har til fylgje at gardsbruka stort sett er blitt for små til å leva av. Folkemengda veks år for år, og dette fører til endå sterkare utstyking av bruka, slik at jordbruksproduksjonen ikkje er «tilstrækkeleg til egen Fornødenhed», dvs at distriktet sett under eitt må importera kornvarer. Men han opplyser samtidig at potetdyrkinga er i god framgang, og ein del bygder produserer eit lite overskot til sal i Farsund og Flekkefjord.-

Det jordbruksidealet som

embetsmenn og styremakter den gongen gjorde seg til talsmenn for, var fyrst og fremst eit bondesamfunn som var sjølvforsynt med jordbruksprodukt, og då meinte dei kornvarer: havre til flatbrød og bygg til grautmjøl og ølbrygging. Skulle dette målet bli nådd, måtte avlinga aukast pr. bruk og produktiviteten bli betre (høgare folletal). Truleg bør me tolka «maadelig Fremgang/Tilstand» som uttrykk for at åkerbruk og husdyrhald blei drive på tradisjonelt vis, utan særleg forståing for omlegging som kunne føra til kvantitative og kvalitative forbetringar.-

I skarp kontrast til dette tradisjonelle, «gamaldagse» jordbruket fanst det eit moderne eller «fremskredent», som blei drive på ein del prestegardar og av ein og annan proprietær. (bl.a. av vicekonsul J.H. Beer på Øyesanden i Liknes sokn). På denne storgarden kunne ein sjå hestereiskapar av jern, moderne uthusbygningar, utanlandske husdyrrasar og nye kornslag. Her blei vassjuk jord grøfta ut og påført «kunstgjød-sel» i form av beinmjøl, fiskeavfall og liknande næringsemne. Turnips, kløver og timotei blei dyrka til dyrefor - kyrne til Beer

slapp å eta på det næringsfattige heiehøyet.-

Det var jordbruk av denne typen som styremakter og jordbrukskunnige ynskte at bønderne skulle ha til føredøme. I samanlikning med dette «byjordbruket» måtte det tradisjonelle jordbruket stå fram som gamaldags og stillestående.-

Det er stort sett eit lite nysansert og uheilt bilete av jordbruket me får gjennom desse meldingane frå lensmenn, fut og amtmann. Likevel ville det vera urett å hevda at representantane for styresmaktene var utan forståing for at modernisering av det tradisjonelle jordbruket var eit komplisert spørsmål. For så vidt kan ein oppfatta fem-årsmeldingane som tilstandsrapportar. Dei inneheld til dels også analysar av årsakstilhøve og framlegg om offentlege tiltak for å få stimulera til omlegging i jordbruket. Derimot går rapportane lite inn på tilpassingsevna i det tradisjonelle jordbruket, dei er einsidig opptekne av hemmingsfaktorar: teigblanding, primitivt teknologisk nivå, lågt allment kunnskapsnivå osv.-

Men kor vidt samsvarar det biletet av jordbruket me møter i desse kjeldene med den histo-

riske røyndommen? Kva var særmerkt for det tradisjonelle eller «gamaldagse» jordbruket i Liknes sokn? Var det stillestående og tilbakeleggjande eller motsett: i kontinuerleg tilpassing til dei rammeme naturtilhøve,

ressursar og samfunnsstruktur sette til kvar tid? - Ved ei drøfting av slike spørsmål og av utviklingsliner i jordbruket på Agder er det naturleg å ta utgangspunktet i tilhøva kring år 1800.

A. Jordbruket kring år 1800 i Liknes sokn.

Folketal, matrikkelskyld og eigedomsstruktur

Pr. 1. febr. 1801 var folketallet i Liknes hovudsokn 1460, berre soknene Å, Vanse og Nes var større. Fjotland sokn hadde 659 menneske og Feda sokn 548.-

Liknes hovudsokn hadde 132 matrikulerte gardar med 333 «Opsiddere». Det gjev om lag 2,5 bonde pr. matrikelgard i gjennomsnitt. Me kan då rekna med at dei fleste gardane i bygda var delte i to eller fleire bruk. Av desse 333 «Opsiddere» var 304 sjølveigarar og 29 leiglendingar. Dessutan er 49 personar oppførde i folketeljinga som «Huusmænd med Jord.»- Den samla matrikkelskylda utgjorde 184 huder, 8 engelskar.

Skylda er eit gamalt mål for verdien av ein gard, fyrst og fremst som produksjonseining, (særleg med omsyn til kornproduksjon, husdyrhald, tømmerskog, laksefiske og andre lunnande eller «Tilliggende Herligheder»). Skatten låg på skylda, med ein fast pengesum pr. hud. Denne gardsskatten blei fordelt

på bruka etter kor høg skyld kvart hadde. I 1660-åra blei alle gardane vurderte av offentlege matrikelkommisjonar, som fastsette skylda. Desse satsane blei ståande like fram til revisjonen i 1830-åra. Oppdyrking og auka produksjon i jordbruket førde derfor ikkje til større gardsskatt for bøndene. Derfor kan me ikkje utan vidare byggja på skyldoppgåvene når det gjeld produksjonsmengde og verdien av denne kring år 1800, for skylda avspeglar gardsverdien i 1660-år. Ut frå andre kjelder enn matriklane kan arealutviding og auka jordbruksproduksjon dokumenterast, dvs. at det reelle verdisamhøvet mellom gardane endra seg ein god del frå 1660-åra og til tidleg 1800-tal. Men i store trekk avspeglar den gamle skylda kor ulikt ressursgrunnlag gardane i Liknes sokn hadde. Nokre eksempel på dette:

Mellom dei gardane i Liknes sokn som hadde høgast skyld var Øvre Eigeland med 6 huder, Åmot 6 huder, Rafoss 5 huder, prestegarden 5 huder, og så fylgde Træland, Gullestad, Ydre Eigeland og Øvre Øya med 4 huder kvar.

Ei rad andre dalegardar har skyld på 3 huder eller litt over det, bl.a. Skjekkeland, Slimestad, Linland, Gjemlestad, Moi og Svinland. Gardar som ligg oppe i dalsidene og innover heiane har som rimeleg kan vera lågare skyld for di ressursar og naturgrunnlag var ringare. - Det store fleirtalet av gardane i Liknes sokn har svært låg matrikelskyld: frå omkring 2 og ned til ei halv hud. - Etter tradisjonell reknemåte kunne ein pr. hud så omlag 3-4 tønner korn og føda 5-6 kyr og eit liknande tal småfe (sauer og geiter).- Nydyrking og annan verdiauke av eit gardsbruk mellom 1660-åra og ca. 1800 førde som nemnt ikkje til endring av skylda. Dermed kunne heller ikkje gardsskatten endrast. - Eit husmannsplass på innmarka til ein gard skulle etter lova ikkje skyldsetjast, endå det klårt representerte ein verdiauke for husbonden. Denne ordninga var eit utslag av den bondevenlege politikken styremaktene førde ut etter 1700-talet. På den andre sida kom heller ikkje forringing av ein gard til uttrykk i form av redusert skyld. Berre naturkatastrofar kunne gje grunnlag for avtak i skylda.- Me kan derfor ikkje einsidig sjå på

gardsskylda som uttrykk for kva ein gard var god for kring år 1800.-

Ein stor del av gardane var alt i 1802 fleirbølte, dvs. delte i to eller fleire bruk, og denne bruksdelinga førde med seg teigblanding, fellesrettar og samarbeidsplikter. Det fanst også ei lita gruppe husmenn med jord - og nokre få utan jord. Etter inngått festekontrakt med ein bonde disponerte husmannen eit lite jordstykke på livstid. Han betalte årleg avgift, til vanleg ein liten pengesum og nokre arbeidsdagar for husbonden. Jordstykket måtte han dyrka opp sjølv og like eins byggja opp det som trongst av hus på plassen. Yngre bondesøner greip ofte til denne utvegen for å få seg ein heim og eit tilskot til levebrødet. Husmannen hadde i beste fall 1-2 kyr og nokre sauer, sådde 1-2 fjerdingar havre og 1 tønne poteter på eit fullt oppdyrka plass. Eit par døme: i 1770-åra festa Tolleiv Nielsen Dyrli eit jordstykke på Farmonen. I 1802 sådde han 1 fjerding havre og sette 1 skjeppa poteter (desse tala bør me dobla, jfr. neste avsnitt). Han kunne derimot «intet føde af Pladset». Tolleiv Nielsen levde sjølv sagt av anna enn det

plassen gav. Han var handverkar og daglønner.- I 1806 fekk ein yngre bror av Kiddel Olsen Dyrli, Peder Olsen, feste på eit jordstykke i Gusedalen - Sagedalen heitte det. Men dei fleste jordlause festa seg eit jordstykke i dalen, bl.a. på Øye-gardane, Gullestad og Fara. Men inn til ca. 1820 hadde Liknes sokn få husmenn. Seinare fekk mange av gardane i bygda eit eller fleire plass under seg.

Framvoksteren av husmannsgruppa i Liknes sokn er som i andre bygder eit vitnemål om ei oppkløyving eller spalting av bondesamfunnet. Det er tale om ei underklasse på eksistensminimum og eit uttrykk for sosial degradering. Husmenn hadde etter Grunnlova ikkje røystrett, for dei sat på umatrikulert jord. Yngre bondesøner og bondejenter blei økonomisk og sosialt pressa ned mot botnen av samfunnet. Men denne utstøyinga frå det tidlegare likevektige bondesamfunnet var likevel ikkje berre negativ. Husmenn etablerte seg med yrke som bygdene trong, som lønsarbeidarar, t.d. hos Beer på Øyesanden, som handverkarar, sjøfolk osv.-

I Liknes sokn blei likevel dei økonomiske og sosiale skil-

ja mildna ved den sterke bruk-soppdelinga frå ca 1820 og ut over heile 1800-tale. Bruka blei så små at mange bønder måtte søkja levemåten delvis utanfor jordbruket, liksom husmannen. Det tydde ei sosial utjamning, skapte egalitært bygdesamfunn.-

Heller ikkje slapp dei store og sentrale dalegardane unna oppdeling. Ingen kvindøl hadde derfor økonomisk grunnlag for å te seg som storbonde. Eller skilja seg ut frå andre bønder i levemåte og omgangskrins. Sjølv sagt fanst det ein såkalla bygdeelite som «heradstyrebøndene» kom frå. Men deira grunnlag var fyrst og fremst slektsband og personleg dugleik.

På denne bakgrunnen skal me no granska jordbruksnæringa i Liknes sokn noko nøgnare.

Frå 1802 har finst det ei viktig kjelde til opplysning om jordbruket i heile landet. Denne ber namnet Jordafgiften 1802, og i protokollane etter takseringskommisjonane finn me produktjonsoppgåver i samband med ei offentleg taksering av all jordeigedom.

Jordafgiften 1802

I 1802 gjennomførte styremaktene ei taksering av alle norske gardar i samband med pålegging av ei «Jordafgift». I tillegg til ei taksering av hudverdi-

en for kvar gard uttrykt i riksdalar blei det teke med opplysningar om utsæd og avling (med follltal) for korn og poteter, og dessutan talet på husdyr. La oss bla litt i deliberasjonsprotokollen for Nedre Kvinesdal prestegjeld:

«Nedre Jerstad skylder 3 Huude, haver 3 Opsiddere som tilsammen saaer 8 Tønder Korn, avler 4 Fold, 2 Tønder Potetes - 5 Fold, føder 11 Høveder (dvs. storfe) og 18 smaa Chreature (dvs sauer og geiter), maae kjøbe Ildebrændsel og male hos andre, grændser til Heien og er af de aller sletteste (dvs. ringaste) Jordbrug i Sognet Taxeres for 160 Rigsdaler pr. Huud.-

Gullestad skylder 4 Huude, haver 4 Opsiddere som saaer 12 Tønder Korn, avler 4 Fold, 8 Tønder Potetes - avler 5-6 Fold, føder 4 Heste, 14 Høveder og 40 smaae Chreature, haver Laxefiskerie som er temmelig godt, haver Skoug til Huusbehov og Qværnebrug. Taxeres for 500 Rd. pr Huud

Versland (Weritsland) skylder 2 Huude, haver 3 Opsiddere som tilsammen saaer 6 Tønder Korn, avler 4 Fold, en halv Tønde Potetes - avler 8 Fold, føder 12 Høveder og 26 smaae Chreature, haver fornøden Ildebrændsel og Qværnebrug. Taxeres for 260 Rd. pr. Huud.

Sørhelde skylder 4 Huude, haver 4 Opsiddere som tilsammen saaer 5 Tønder Korn, avler 4 Fold, 1 Tønde Potetes - avler 4 Fold, føder 10 Høveder og 24 smaae Chreature, haver lidet til Ildebrændsel og Qværnebrug til Huusbehov, er en ringe Heyegaard, hvor i Kolde Aaringer avles lidet og intet. Taxeres for 200 Rd. pr. Huud.»

Kor pålitelege er desse oppgåvene? Det er heldigvis mogleg delvis å kontrollera opplysningane ved jamføring med

ei anna samtidskjelde: Oppgåver frå 1808 over husdyrtalet. Desse blei henta inn i samband utskriving av ei avgift til statskas-

sa på grunn av krigen som riket blei tvinga inn i. Ei samanlikning for ein del gardar syner store av-

vik mellom oppgåvene i Jordafgiften og husdyroppgåva frå 1808. Døme:

Gardar	Jordafgiften 1802	Husdyroppgåva 1808
Nordhelle	5-6 kyr, 18 småfe	17 storfe, 44 småfe
Litle Nordhelle	5 storfe, 10 småfe	1 hest, 9 kyr, 26 småfe
Trælskor	5 storfe, 14 småfe	14 storfe, 35 småfe
Austre Førland	4 storfe, 12 småfe	15 storfe, 32 småfe
Vestre Førland	9-10 storfe, 27 småfe	18 storfe, 58 småfe
Ågedal	5 storfe, 20 småfe	1 hest, 16 storfe, 57 småfe
Eieland	2 storfe, 7 småfe	1 hest, 8 storfe, 18 småfe
Versland	12 storfe, 26 småfe	3 hestar, 34 storfe, 145 småfe
Røyseland	10-11 storfe, 28 småfe	2 hestar, 29 storfe, 107 småfe
Skjekkeland	14 storfe, 37 småfe	2 hestar, 29 storfe, 87 småfe
Svinland	12 storfe, 32 småfe	3 hestar, 25 storfe, 65 småfe
Åmot	5 hestar, 24 storfe, 64 småfe	5 hestar, 45 storfe, 199 småfe

(Storfe vil seia kyr, kviger og kalvar, småfe omfattar sauer og geiter, lam og kje).

Litt kjeldekritikk

Desse stikkprøvene i kjeldefangst syner klart at husdyroppgåvene etter Jordafgiften berre utgjer omkring halvparten av dei frå 1808 og knapt nok det. Det er gode grunnar for å hevda at materialet frå 1808 gjev meir reelle og pålitande tal enn

Jordafgiften 1802. Dersom ein godtek tala frå 1802, må husdyrhaldet i Liknes sokn ha dobla seg og meir enn det på 6 år! Dei urimeleg låge oppgåvene over husdyrhald i 1802 kan forklarast med at bøndene gav oppgjennomsnittstal for garden etter matrikkelen frå 1660-åra (Eit matrikkelutkast frå 1723 brukte

same framgangsmåten). Derfor ser det ut som om jordbruksproduksjonen nærmast ikkje auka gjennom dette lange tidsromet (1665-1802). Det er elles typisk for vurderinga av gardane i 1802 at alt negativt blir drege fram - positive utsegner er det langt mellom. Det var lensmennene som sytte for å få inn opplysningar om husdyrtalet og senda dei vidare til futen. Lensmennene var sjølv bønder og dei hadde lita interesse av å medverka til at staten la større skattebørar på bøndene - skatteytarane. Her var elles lensmennene i godt samsvar med oppfatninga hos riksstyret. Dei sentrale styresmaktene hadde frå 1700-åra som overordna prinsipp at dei norske bøndene som skattefundament ikkje måtte pressast for hardt eller øsast opp ved generell auke i dei gamle skattane, og riksstyret hadde derfor oftast avvist framlegg frå nidkjære embetsmenn om å setja opp matrikkelskylda, slik at denne kom i samsvar med den reelle verdien av gardane. Når statsfinansane kom i ulage, greip heller styresmaktene til såkalla ekstraskattar - ymse eingongsavgifter som fall på ulike sosiale grupper, t.d. parykkskatt for em-

betsmenn og rikfolk. skoskatt, skatt av jernomnar m.fl. Det var lettare for styremaktene å grunnge slike ekstraskattar - det var omtala som ei handsrekning frå folket i kriseår. Husdyravgifta frå 1808 var ein slik ekstraskatt, som berre skulle påleggjast for ei kort tid. Når det offentlege kravde konkrete opplysningar om talet på husdyr, måtte bøndene halda seg nokonlunde til dei faktiske tilhøva. Her kom også solidaritetsomsyn inn i biletet hos skatteytarane. Den eine bonden burde ikkje lura unna og sleppa lettare frå ekstraskatten enn grannane gjorde. - Det er såleis ulike vurderingsprinsipp som best kan forklara den store skilnaden på taloppgåvene i materialet vårt. I alle høve kan ein trygt slå fast at 1808-oppgåvene over husdyr er stort sett mykje meir i samsvar med dei røynelege tilhøva enn 1802-oppgåvene. Dette ser me klårt ved å fordela husdyrtalet frå 1808 pr. gard på bruka.

Eit par døme vil syna kor stor buskap ein vanleg bonde hadde:

Nordhelle:	17 storfe og 44 småfe. Garden delt i 3 bruk. Det blir 5-6 kyr og 14-15 småfe pr. bruk.
Eieland:	1 hest, 8 storfe og 18 småfe. 1 bruk
Litle Nordhelle:	1 hest, 9 kyr, 26 småfe. 1 bruk.
Trælskor:	2 bruk. Kvar har 7 storfe og 17 småfe.

Til samanlikning har kvart av desse bruka etter 1802-oppgåvene. 2-3 kyr og 5-6 småfe. Ingen hestar er oppførde. Me har berre teke med 4 gardar, men dei er nokon lunde representative for størsteparten av gardane i Liknes sokn. Det er ei sentralt oppgåve å få fram nokonlunde pålitelege produksjonstal for jordbruket ved inngangen til 1800-talet. Ved samanlikning med dei tolleg sikre oppgåvene frå 1866 og 1890 kan ein då få tak i kor stor den reelle produksjonsutviklinga i perioden må ha vore, i alle fall omtrentleg. Legg ein derimot berre 1802-oppgåvene til grunn, må ein hevda at det har vore ein sterk vokster i jordbruksproduksjonen mellom 1802 og 1865. Dette synest urimeleg. Ei slik oppfatning må avvisast ut frå det eksisterande kjeldetilfanget.-

Når det gjeld utsæd, folletal og avling av korn og poteter, står me utan kjelder til kontroll av

1802-oppgåvene (eller vurderingane). Men nokre få og spreidde opplysningar kan gje ein peikepinn. I 1776 fekk Niels Evertsen på Ydre Øya premie av Det kongelige Landhusholdningsselskab «for at have opryddet et Støkke Jord og derpaa avlet 15 Tønder Potetes og 6 1/2 Tønde Korn.» Året etter fekk Niels premie for eit steingjerde han hadde lagt opp, og «hvortil Stene af øde Mark ere opbrudte».

Isak Tjøstelsson Fonndal på Vestheia må ha vore ein dugande bonde. Han fekk også påskjøning av Landhusholdningsselskabet (1795). «Paa en høy og skarp Udmarksjord, der tilforn ikke haver været dyrket, haver han opbygget Stue, Laave og Lade, og ved Rydning og Gjødning Paaførsel gjort dueilig Agerland til 3 Tønder Potetes og 1 1/2 Tønde Kartofflers Udsæde».

Etter oppgåve i Jordafgiften 1802 sår Tjøstel 2 tønner

korn og set ei halv tønne poteter! Truleg bør me leggja minst 30% til oppgåvene over korn- og potetdyrking frå 1802 for å få nokonlunde tilnærma reelle produksjonstal for åkerbruket i Liknes sokn. Når det gjeld potetdyrkinga, gjev Jordafgiften opp svært låge tal, frå 1/4 til 1 tønne utsæd i gjennomsnitt pr. bruk. Dei låge tala har vore oppfatta som eit vitnemål om at potetdyrkinga i 1802 ikkje var komen ut over den såkalla innføringsfasen - folk hadde enno ikkje fått auga opp for verdien av poteta som næringskjelde og satsa på dyrking i større omfang. Men opplysningane om at Isak Tjøstelsson på Fonndal i 1795 sette tre gonger så mykje poteter som han oppgav i 1802, tyder på at potetdyrkinga i Liknes sokn var ein god del større enn oppgåvene i Jordafgiften gjev inntrykk av. Isak har nok ikkje vore den einaste bonden som har satsa på det nye mattilskottet. Dette eine dømet gjev rett nok ikkje tilstrekkeleg grunnlag for ein så vidtgåande konklusjon. Men når det kan påvisast at husdyroppgåvene i 1802 er for låge, blir det ikkje urimeleg å hevda at dette også kan vera tilfelle for oppgåvene over korn og

poteter.- 1802-oppgåvene har like eins eit lågt tal hestar på gardane i Liknes sokn. Det skulle tyda på at jordbruksarbeidet for det meste gjekk føre seg med handemakt på dei fleste gardane. Men 1808-oppgåvene avslører at hestetalet var dobbelt så stort som oppgjeve i Jordafgiften! -

Analysen av desse to kjeldene fører såleis til den konklusjonen at jordbruket i Liknes sokn kring 1800 gav eit tilstrekkeleg levegrunnlag for bøndene og huslydane deira - med eit ressursgrunnlag som ikkje kan ha vore så mykje dårlegare enn me kjenner det frå seinare på 1800-talet. Ein vanleg bonde hadde 6-7 kyr og 10-12 småfe, og var langt på veg sjølvberga med det som gardsbruket kasta av seg. - Å driva eit gardsbruk av denne storleiken kravde ein sterk arbeidsinnsats. Men berre omlag tredjeparten av bøndene i bygda hadde hest til hjelp i jordbruksarbeidet. Dermed er me framme ved eit anna sentralt spørsmål: driftsmåtar og teknologisk nivå i det lokale jordbruket.

Reitbruk og handreiskapar

Kva med driftsmåtane og arbeidsreiskapane i jordbruket kring 1800? I Liknes sokn som andre stader på Agder rådde handreiskapane for det meste grunnen: trespade med jernskoning, moldrive, tregreip og møkekorger. Av reiskapar for hest fanst det ein grindplog eller ard med veltfjøl av tre, ei fir-kanta horv med tretindar og sledar til ulike føremål. Treplogen hadde fremst på veltfjøla eit vangsne (dvs plogspiss) og stundom ristel (skjer) av jern. Denne plogen var berre sterk nok til å snu åkerjorda om våren. Han kunne ikkje brukast til å pløya opp gamal eng eller udyrka mark. Nydyrking skjedde med grev og spade. Mykje vanleg var elles å gjødsla opp utarkstykke ved å gjerda inn eit mindre areal med grinder og la buskapen stå der med natta. Ein kunne også bera møk og land på udyrka mark og få «hebdehøy» på den måten. Slike jordstykke blei gjerne kalla «sjæltag», «dug» eller «nylende»-

Åkrane på garden var mange i tal, oftast små og kronglete, og forma etter terrenget. Kvar åker hadde eige namn: Storå-

gren, Persågren, Kjeringfleckjen osv. «Flekk» er eit vanleg namn på ein mindre åker. Av di åkrane låg på sjølvdrenerande jord og større steinar ikkje blei fjerna, måtte dei fleste åkrane spaddast. Folk hadde dessutan ættled etter ættled røynt at spade, hakke og moldrive var mest effektive ved korndyrkinga. Då fekk ein lufta jorda godt og spadd møka skikkeleg ned i molda. Møka blei boren ut på åkrane om våren i spesielle ryggkorger. På vinterføret brukte dei ofte å dra møka ut på åkrane med dragsle- slede og lagra ho der i store dungar til våronna kom. Bønder som hadde hest, blei i nokon mon spart for den slitsame og ufjelge møkeberinga, men åkrane låg ofte slik til at ein ikkje kom fram med hest og mokslede.

Dei same åkrane på ein gard blei brukte gjennom lange tider - generasjon etter generasjon, og det førde til at ein etter kvart måtte auka gjødselmengda for å hindra utpining av jorda. Men dette var ikkje tilstrekkeleg i lengda. Av og til måtte åkermolda fornyast. Det øvste moldlaget på åkeren blei då spadd opp og bore bort i mittinga framfor floren. Denne daud-

molda blanda seg med møk og land og kunne neste år bli god gjødsel. Ny mold henta ein til åkeren frå moldtak i utmarka. Grasmarka eller reina kring åkeren var ein viktig ressurs. Her voks det «godt høy» på grunn av gjødselsig frå åkeren. Dette var det einaste graset som var hevda og rikt på næring. Då potetene etter kvart kom i produksjon, hadde dei i fyrstninga eigne åkrar til desse liksom til havre og bygg.

Dette dyrkingssystemet kallar fagfolk for reitbruk, og særmerkt for det er grundig arbeid med åkerjorda, mykje gjødsling og berre utsæd av eitt planteslag år etter år, ikkje årleg skifte mellom havre/bygg og poteter (vekselbruk). Heller ikkje blei brakklegging av gamle åkrar brukt i reitbrukområda.

- Endå meir arbeidskrevjande var husdyrhaldet. Det galdt å ha mange dyr for å få mest mogeleg møk til åkrane, og då måtte arbeidet med å skaffa vinterfor bli omfattande og langvarig. Slåttetida varde frå fyrst i juli til ut i september. I tillegg måtte ein slå lyng, skjera bjørkeris og skava om vinteren.- Naturressursane for dei fleste bøndene i Kvinesdalen var små og

kvaliteten skiftande. Det aukande folketalet etter 1815 førde til stadig større press. Dei nye menneska skulle ha ein heim og eit levebrød. Lokalsamfunnet måtte finna rom til desse og gje grunnlag for eit slags levebrød. Det var då sjølv sagt at løysinga måtte bli deling av ressursane og sterkare utnytting av desse. Konsekvensen var aukande bruksoppdeling og nedsetjing av fleire husmenn (både med og utan jord). Men dei nye menneska representerte også ein stor arbeidskraftreserve som kunne setjast inn i jordbruket. Dette førde til at busetnaden tøygde seg mot grensene for det som var mogleg både i utkantane av bygda og på dei sentrale dalegardane.

Aukande bruksdeling, teigblanding og fellesskap.

Kring 1800 var bruksdelinga komen godt i gang på Agder. Dei fleste matrikkelgardane var oppdelte i to eller fleire bruk. Denne prosessen fekk seinare stort omfang gjennom vidare delingar av dei eldre bruka. Eit par døme kan illustrera oppkløvinga av ein gamal matrikkelgard: Gusa var einbølt til 1790-

åra då eigaren selde halve garden til ein slektning. Denne tobrukstida varte til 1827. Då blei det eine bruket delt mellom to systre, og i 1836 delte to brør det andre. I same perioden kom det opp 4 husmannsplass under Gusa. Det var Sagedalen, Guseviga, Midbakkjen og Rullen (Rudlend= opprydja jordstykke). Dermed gav garden Gusa frå 1840-åra rom for 8 familiar mot berre 1 før 1790. Desse husmannsplassa blei seinare matrikulerte og fekk status som småbruk i sjølvveige. - Dyrli var delt i to bruk frå 1696 til 1827. Då blei det største bruket delt mellom to brør. Trebrukstida varer framleis. Også Dyrli gav rom for 2 husmannsplass: Gunnarsplasset og Dyrlistronna, som bår låg nede ved åna. Folketeljinga 1865 syner at det då budde 39 menneske på denne matrikkelgarden.-

Den oppkløvingsprosessen som me har gjeve eit eksempel på, hadde oftast til årsak at odelsarvingen (mann eller kvinne) måtte dela farsgarden med yngre sysken. Ofte var det foreldra som pressa fram slike delingar etter påtrykk frå dei yngre livsarvingane.

I fyrste omgang hadde dei

som delte eit bruk, gjerne både setehuset og uthusa i fellesskap. Men det var også vanleg at odelsarvingen overtok dei eksisterande bygningane (setehus og uthusa) og den yngre sette opp sine eigne hus i same tunet, gjerne mest vegg i vegg med gamlehusa. Ein og annan tenkte i nye baner og bygde på nye tufter eit stykke frå gamletunet. Dette skjedde t.d. ved dei nemnde bruksdelingane på Gusa og i Dyrli.

Typisk for eit tun i agderbygdene kring 1800-talet og delvis framover mot midten av hundreåret var dei mange små uthusa med spesialiserte funksjonar: flor, løe, låve, stall og sauehus. Dessutan høyrde eldhus og turkehus til tunet. Når kvar sjølvstendig bondefamilie trong så mange hus i gardsdrifta, likna tunet med sine mange bygningar ein liten landsby. Nemninga «der heima» om dette nære fellesskapet har på mange gardar overlevd utskiftingane med oppløysing av klyngetunet- (Jfr. skissa av Fedjesdal i Gyland sokn).

Med bruksoppdelinga fylgde ei meir eller mindre innfløkt teigblanding i innmarka, som særleg ut etter 1800-åra stadig

blei ille omtala av embetsmenn og andre talsmenn for moderne jordbruk. Men teigblanding var ei naturleg fylgje av bruksoppdelinga. Dei som delte t.d. farsgarden, hadde både rett til å få åkrar, eng, utslåtter og skogsteigar av same kvalitet og omfang. I stort og smått måtte delinga vera rettferdig og likeleg. Dei gode og dei ringare åkrane blei fordelte etter beste skjøn. Stundom måtte ein stor og god åker delast på midten, og sameleis måtte reiner og nylende stykkast opp. Resultatet blei at kvart bruk fekk sine åkrar og reiner spreidde kring i innmarka.-

Bumarka var det vanleg å bruka i fellesskap. Men det måtte då setjast grense for kor mange dyr kvar kunne ha på beita om sommaren. Dessutan måtte dei sleppa dyra ut om våren samtidig. Frå tunet og fram til bumarka hadde dei ein felles drifteveg - buvegen - som ofte hadde steingjerde på både sidene (fegate eller geil). -Utslåttene kunne delast slik som åkrane, eller etter det såkalla årkastsystemet, dvs. at dei bytta utslåtter annankvart år. Når det galdt skogen, måtte delinga ofte gjerast slik at den eine fekk trea på ein teig, den andre beiteretten.

Men skogsteigar kunne også byttast på den måten at den eine bonden fekk lauvskogen, hin barskogen! Ved slike nitide delingar blei ingen grunneigar i moderne meining.-

Det nære fellesskapet omfatta også gardsdrifta. For at ein ikkje skulle trø opp jorda på annan manns teig under onnearbeidet, var det avtala tid for når onnene skulle ta til, og like eins tid for å sleppa dyra laus i heimejordet om hausten. Frå Austad i Nes sokn er kjent eit gardsting, som etter 1848 førde møtebok over vedtak om felles ordningar og fordeling av ressursar som frå gammalt av hørde til fellesskapet på garden. Her fastsette ein når kvar bonde hadde maledagar på gardskvedna, kor mange dyr kvar hadde rett til å ha på fellesbeitet, tid for felleslepp på beite haust og vår osv.

Teigblandinga, forpliktande avtalar og innordning i fellesskapet representerte løysingar som nærmast var sjølvsgdde når fleire menneske enn før skulle dela på ressursane og ha eit levebrød. Systemet var naturleg og funksjonelt så lenge dei gamle produksjonstilhøva i jordbruket ikkje endra seg nemneverdig. Men samtidig var det

klart at berre drastiske tiltak i ei ny tid kunne gje grunnlag for radikale omleggingar.-

Bruksoppkløyvinga skaffa nye ættleder eit levebrød, og fleire menneske tydde rikeleg tilgang på billeg arbeidskraft i jordbruket. Det gjorde mogeleg større arealutviding enn før, men det var også ein hemmingsfaktor når det gjeld innføring av teknologi på høgare nivå. Med emi-

grasjonen til Amerika, mange nye arbeidsplassar i handelsflåten og byane (industri m.v.) frå 1860-åra blei jordbruket meir og meir tappa for den billege arbeidskrafta. Ved sida av forvitringa av andre hemmingsfaktorar er dette tilhøvet viktig for å forklara endringane i jordbruket - hamskiftet.

KVALITETSKLÆR

Til Herre - dame
ungdom - barn

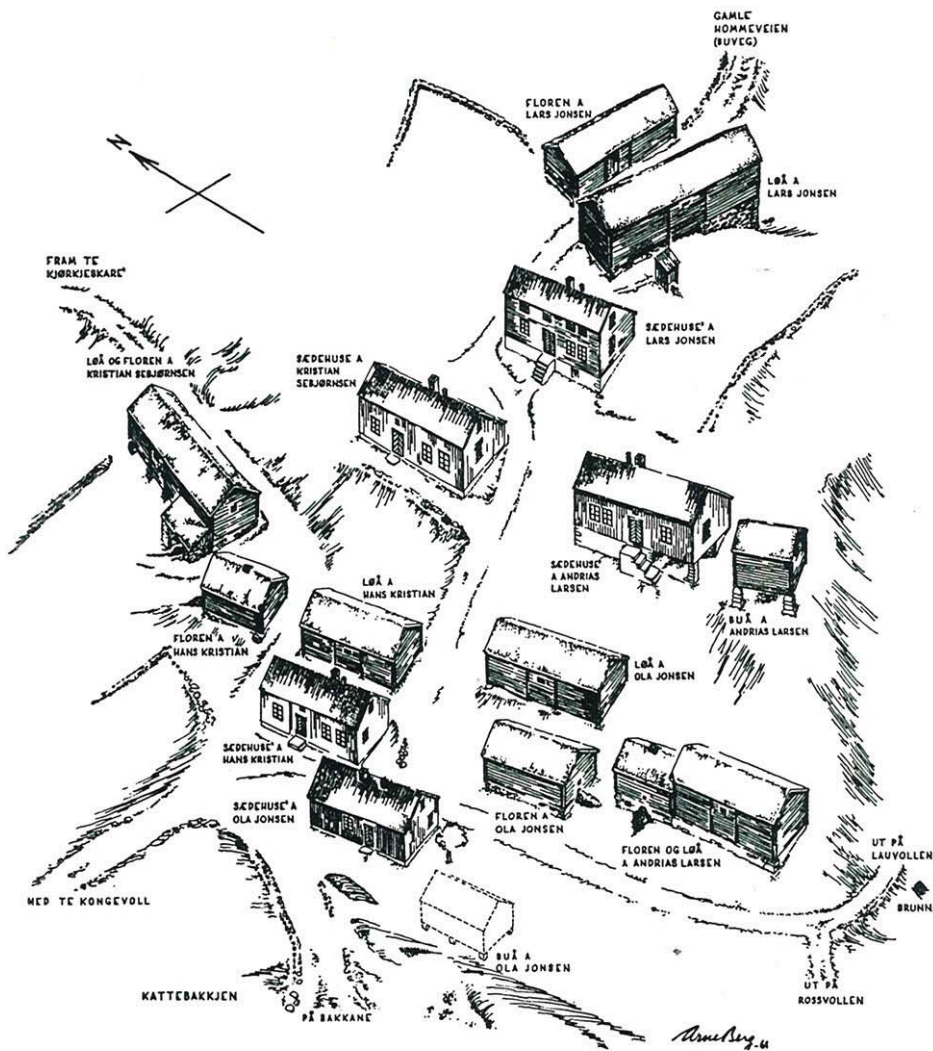
Fra ledende
moteleverandører og
egen importavdeling.

**VELKOMMEN TIL EN
HYGGELIG HANDEL**

TONNING OG EGELAND KVINESDAL A/S

Størst utvalg
Laveste priser

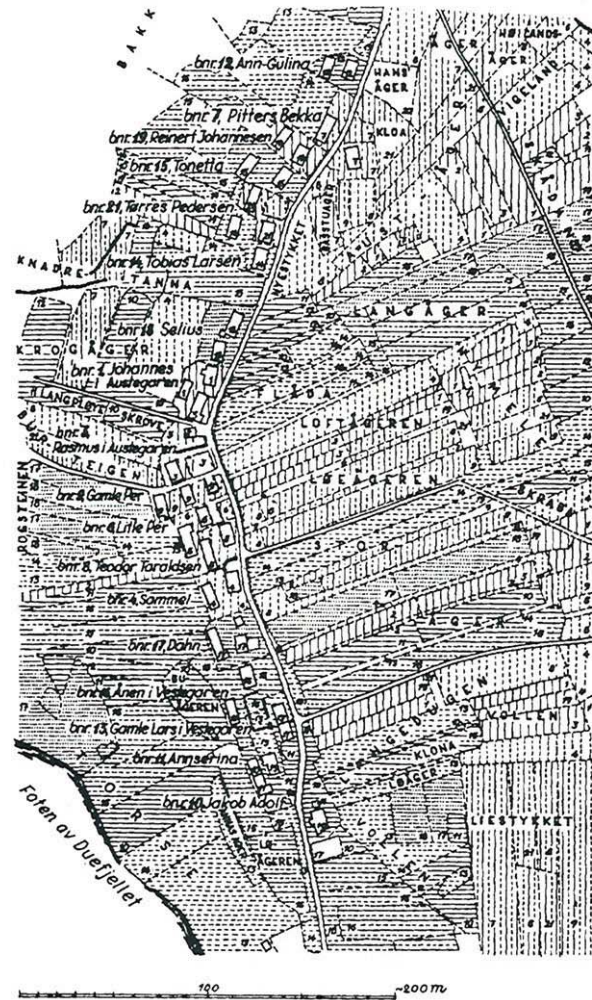

FEDJESDAL

gnr. 92
I GYLAND I 1890-åra

Rekonstruert etter fråsegn frå Søren Kongevold 1961.

4 bruk i 1890 åra

Austre Gare:

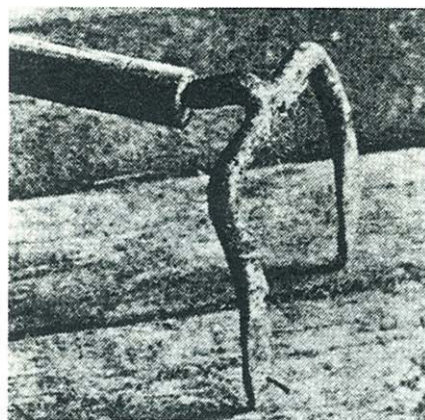
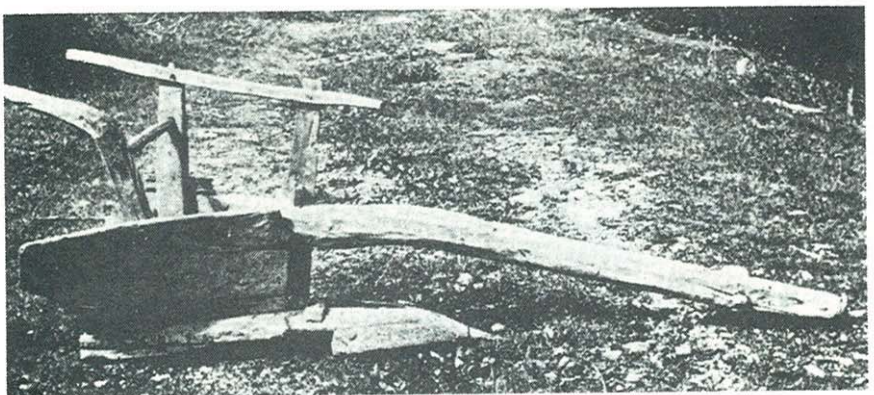
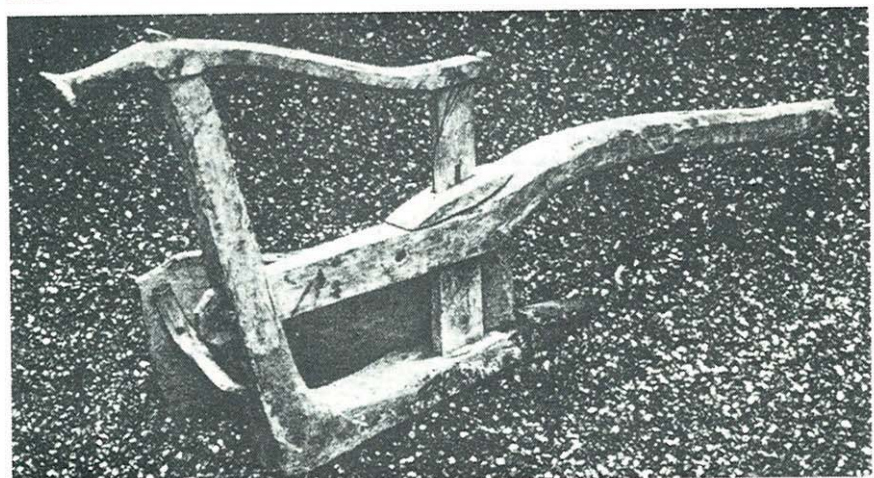
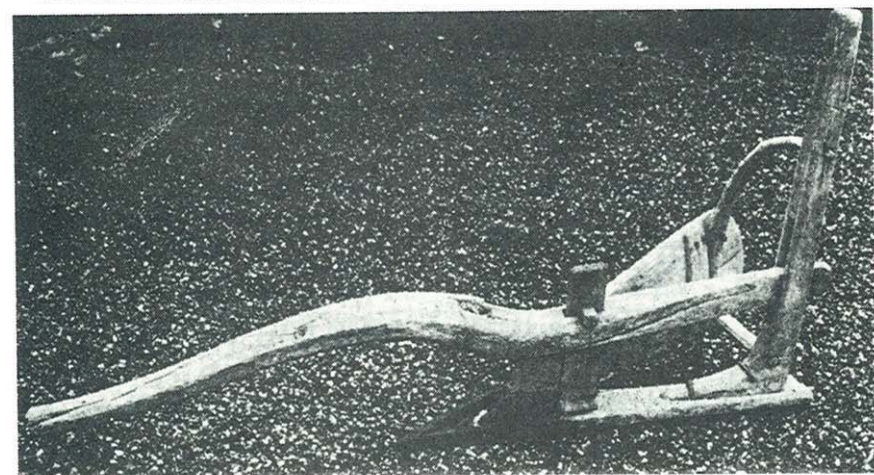
1 hud	1 hud	1 hud
bnr. 1,	bnr. 4,	bnr. 6,
2, 3, 12	4, 8,	7, 9, 21

Vestre Gare:

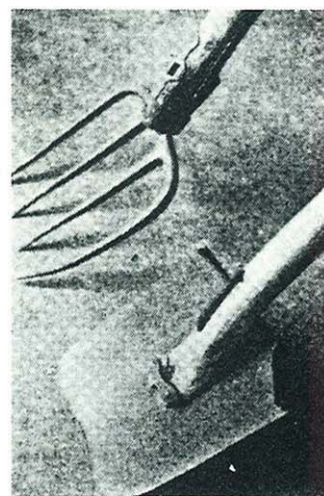
1 hud	1 hud	1 hud	1/2 hud
bnr. 10,	bnr. 13,	bnr. 15,	bnr. 17, 18
11, 12,	13, 14,	15, 16,	17, 18

Eksempel på klyngetun (langtun) og teigblanding fra Gare (1891) i Spangereid. Her var 18 bruk! Kring 1800 var det 6 bruk.

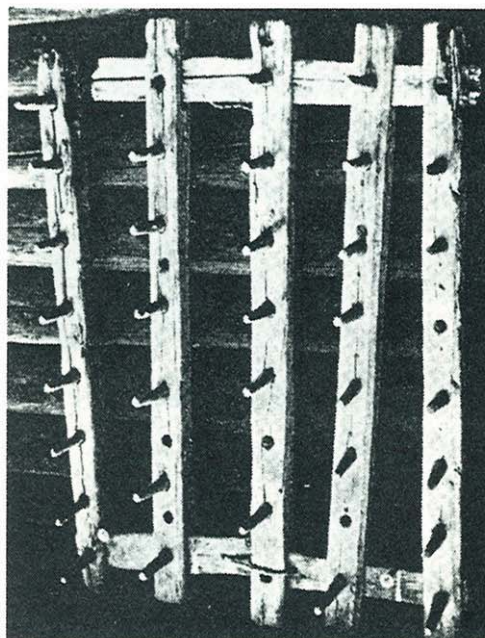
Plogtyper fra tidleg på 1800 talet. Vêllefjøl av tre og plogspiss (vangsne) av jern.

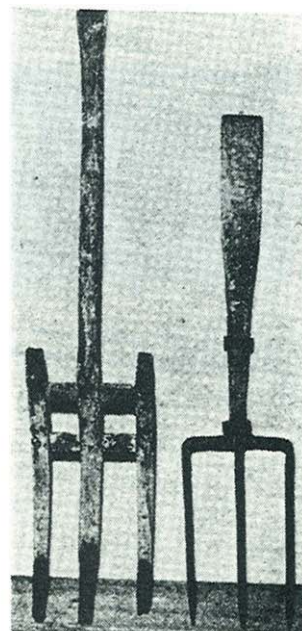
Jorplehakke frå 1820-åra

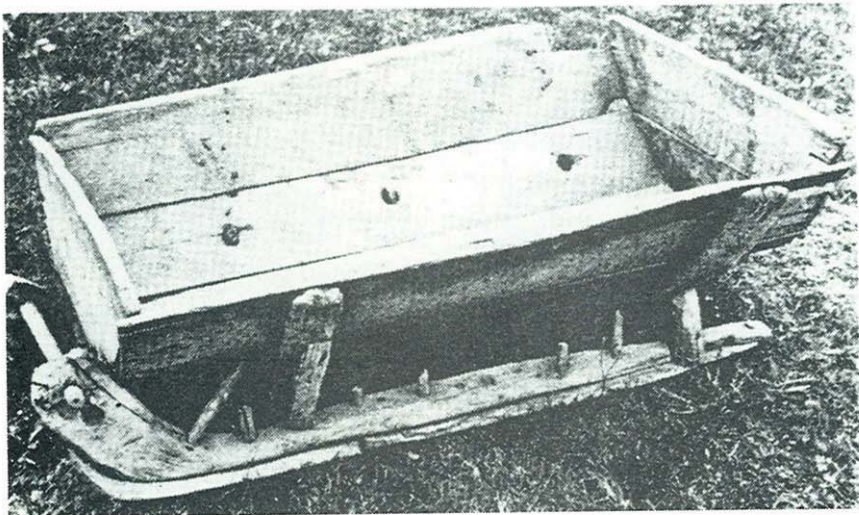
*Jerngreip og jernspade.
Heimelaga tidlege typar.*

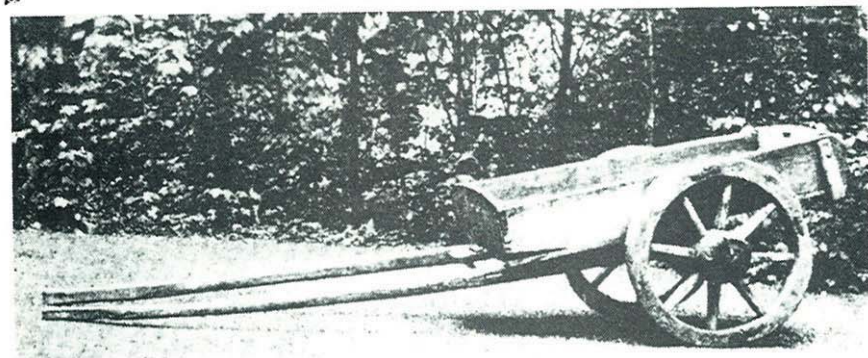
Horv med tretindar

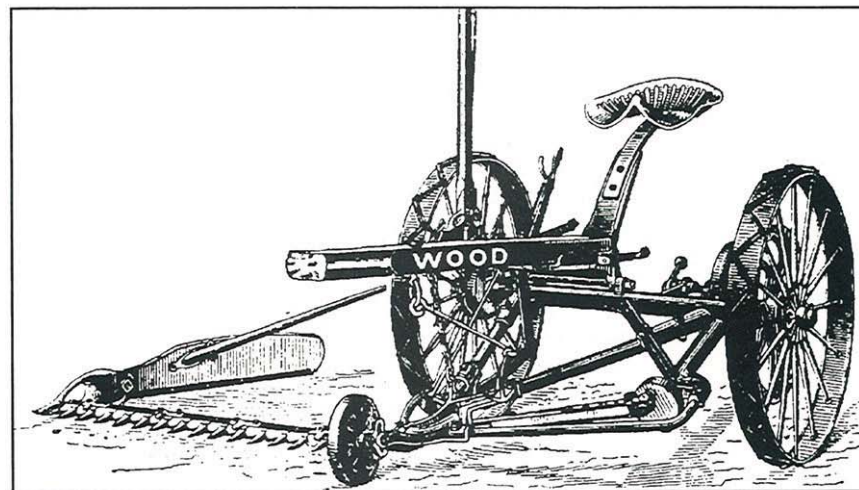
*Tregreip og heimelaga
jerngreip (tidleg 1800- tal)*

Mokslede

Mokekjerre med hjul utan jernskoning. (Frå 1850-åra)

Over:

Slåmaskin frå 1890-åra.

Denne typen var amerikansk og heitte Walter A. Wood.

Maskinen var robust og lett å dra for hesten. Kristian Jensen Skjerli hadde ein slik maskin i mellomkrigsåra.

Under:

Naudestokk, = sveivar mellom klave og veggbandet

B. Jordbruksutviklinga på 1800-talet.

I lensmannsmeldingane (kvart 5. år) til fut og amtmann finst det ein del statistiske opplysningar. Dei er pålitelege, men bør i alle høve oppfattast som minimumstal. Elles er regelen at lensmennene gjev oftast generelle og omtrentlege

svar på spørsmåla frå styremaktene. Frå 1870-åra fekk lensmennene tilsendt prenta skjema til utfylling. Det førde til meir vekt på taloppgåver, medan dei fritt forma allmenne utsegnene om jordbruksstilhøva stort sett blir borte.

Jordbruksstatistikk for Liknes sokn 1835 - 1845.

År 1835

Husdyr

105 hestar
1126 storfe
2060 sauer
150 geiter

Utsæd

22 tønner rug
52 tønner bygg
634 tønner havre
700 tønner poteter

Avling

135 tønner rug
206 « bygg
1702 « havre
3500 « poteter

År 1840

Husdyr

59 hestar
685 storfe
1400 sauer
108 geiter

Utsæd

9 tønner rug, 1/4 tønne kveite
58 « bygg, 8 tønner blandkorn
504 « havre
602 « poteter

Avling

1 tønne kveite, 63 tønner rug
385 tønner bygg, 50 td. blandkorn
2016 tønner havre
4214 tønner poteter

I tida 1830-1835 var skifte av utsæd (korn og poteter) eller såkalla vekselbruk teke i bruk berre på 3 gardar i sokna. Åkerarealet auka med ca 5% i fyrste perioden mot 2% i tida 1840-1845. - Lensmannen gjev ingen kommentarar til talmaterialet.

Kva kan forklara nedgangen i jordbruksproduksjonen i tida 1840-1845?

Om tilhøva i Fjotland sokn skriv lensmannen at «de fleste Gaardbrugere ei have Sædekorn og fornødne Kreature til at dyrke den Jord de ere i Besiddelse af. 28 Gaardbrugere har ingen Kreature igjen. Altsaa kan antages at Jordbrugerne alt mere og mere bliver fordervet». Vidare nemner han at utsæd, avling og husdyrhaldet i dei siste 5 åra «er meget tilbagegaaende». Lensmannen i Lyngdal rapporterer at potetavlingane dei siste tre åra «er blevne bedærvende ved Tørraadenhed». Mykje talar for at kornavlinga har slege feil i heile distriktet og i tillegg kom det sjukdom på potetene. I desse dårlege åra måtte folk kjøpa mykje meir korn til det daglege brødet enn i normale år. Kornprisane gjekk sterkt opp, og mang ein bonde såg seg nøydd til å selja av buskapen for å liv-

berga seg og sine. Lensmannen i Lyngdal nemner særskilt nedgang i husdyrhaldet og hevdar at «Aarsagen maa være den Pengemangel som Distriktet er udsat for». Liknande tilstandar kan visseleg forklara nedgangen i husdyrtal og avlingar i Liknes sokn, i alle fall delvis. Dessutan bør ein rekna med at talmaterialet ikkje er heilt påliteleg. Det er lite me veit om korleis lensmennene gjekk fram for å få inn opplysningane dei trong. Gjekk dei kring på gardane og talde opp, eller kalla dei bøndene heim til seg og spurde dei ut? Trass i at taloppgåvene ikkje skulle brukast med tanke på skattlegging, var bøndene skeptiske til offentlege etterrøkjingar om jordbruksstilhøva. Heller ikkje var lensmennene sjølv alltid like aktive. I 1835 let t.d. lensmannen i Lyngdal vera å fylla ut skjemaet frå futen. Grunnen til det var at allmugen ikkje møtte fram for å gje opplysningar, og lensmannen meinte at han ikkje kunne avsjå tid til å fara i kring til kvar bonde i bygda! - Kva kan så dei generelle utsegnene om tilstanden i jordbruket fortelja oss?

Frå «stillstand» mot hamskifte.

I 1835 skriv futen at «Jordbrug drives stedse med Flid og Iver over hele Fogderiet», men bruka er små og folkeauken fører til bruksdeling i stort omfang. Resultatet er at bøndene ikkje avlar korn nok til eige bruk.» De lavere Dalstrækningene «har turr, skarp og «utaknemlig» jordbotn, og i «Fjeldegnene» er det berg, mykje stein i jorda og «indskrænket Agerland». Den største hindringa for jordbruket er «det over hele Fogderiet herskende almindelige Fælledsskab». - Om husdyrhaldet heiter det at «Racen saavel af Qvæg som Faar er i Almindelighed slet». Beitemark er det for lite av, bortsett frå i Fjotland og Siredalen, og kvaliteten av sommarbeita er gjennomgåande dårleg. I dei fleste soknene er hestehaldet lite, for bøndene ikkje har åkrar som høver for pløying, og dei har heller ikkje skog nok til skogdrift med bruk av hest. Me kan leggja til at mange bønder ikkje hadde råd til å halda hest, for då måtte dei ha 1-2 kyr mindre. Den aukande bruksdelinga førde til så små driftseiningar at ein ikkje kunne

avsjå for til hesten. Bonden laut sjølv vera hest.

Fram til 1845 har det etter futen si meining skjedd små endringar i jordbruket i hans embetsdistrikt. Korkje dyrkingsmåtar og jordbruksreiskapar har endra seg. Spaden er framleis «det almindeligste Dyrkingsredskab» og vil vera det i framtida, delvis på grunn af terrengforholda. Omskifte (ofte kalla vekselbruk) av korn og poteter og av åker og eng finst det berre i dei soknene som ligg opp til byane. Stort sett rår det tradisjonelle reitbruket grunnen alle stader. Futen meiner dette heng saman med teigblandinga og «Jordbrugenes Udstykning, og med at gardane har ikkje så stort areal som vekselbruk krev. Innmarka blir hovudsakleg brukt til åkrar, medan høyet må haustast på udyrka område (i utslåtter nær innmarka og i heiane). Korkje i Liknes eller Feda sokner var det utskiftningar i femårsbolken 1840-1845. Berre vicekonsul Jens Hendrik Beer på Øyesanden har garden sin i eit stykke, kan futen fortelja.

Frå Bakke sokn opplyser lensmannen (1850) at både driftsmåtane i jordbruket og reiskapane er «ypperst slette».

«Enhver dyrker almindelig den gamle Ager uden at lægge igjen til Eng og bryde op daarlige og mosebegrøede England til Ager igjen». Men to bønder har skaffa seg jernplogar, fortel lensmannen. Han meiner elles at auken i potetdyrking i høve til kornproduksjon er uheldig, for potetene rotnar mykje og «indeholder neppe de Næringsstoffer som Korn paa samme Areal.» Så kjem han inn på årsaker til stagnasjonen i jordbruket: «Hvad der mest skader Agerdyrkingen, antages at være Ukyndighed i Dyrkingsmaaden og Gjødningens Behandling og økonomiske Anvendelse, samt Mangel paa Flid, hvortil kommer Pengemangel for en Deel vil blive til Hinder om en gavnlige Dyrkingsmaade skulde blive iværksat». Med andre ord skortar det på fagleg kunnskap, innsatsvilje og kapital til investering i moderne reiskapar, driftsbygningar osv. I meldinga for femåret 1846-1850 skriv futen at det i nokre prestegjeld har «vist sig Tegn til det bedre. Den landbruksskulen som amtet (= fylket) har sett i gang i Lyngdal og drifta av prestegarden på Å «under en kyndig Skottes Bestyrelse synes at fremelske Efterlig-

nelleslyst hos Landalmuen.» Og i Liknes sokn driv vicekonsul Beer ein stor gard, noko som har «vækt Almuens Opmærksomhed, og de gavnlige Følger heraf spores». I neste 5-årsmelding frå Lister Fogderie (1850-1855) er optimismen endå større: både i driftsmåtar og «Anvendelsen af Agerdyrkingsredskaber ere Forbedringer indførte i de fleste Egne af Fogderidistrictet», skriv futen, som vil gje landbruksskulen i Lyngdal æra for desse endringane. Han slår elles fast at bøndene no meir og meir skjønar føremonane ved moderne jordbruk.

Ei interessant og påliteleg samtidskjelde er den omfattande rapporten som statsagronom Johan Lindqvist skreiv i 1857: «Optegnelser under en agronomisk Forretningsreise i Lister og Mandals Amt i Sommeren 1856.» Lindqvist skulle driva opplysningsarbeid og gje bøndene praktisk rettleiing i moderne gardsdrift. Han fortel fyrst og fremst om dette, men samstundes gjev han eit skarpt og sakleg teikna bilete av dei eksisterande tilhøva i jordbruket.- Me tek med det han fortel om husdyrhaldet: Florane er oftast låge, tronge og mørke. Kyrne står

bundne ved veggene, som alltid er rå og fuktige av varmen frå dyra. Dette fører til at floren som er bygd av tømmer, etter få år myglar og rotnar ned. Omlag ein tredel av floren eller meir er 3 alner djupare enn florgolvet, og der lagrar ein møka frå dyra. På møka kastar ein lyngtorv (mittingtorv) og let sauene stå der i vintermånadene. Møka utviklar etter kvart varme, og dette plagar sauene slik at dei pressar seg opp til florgolvet for å svala seg litt. Lindqvist spurde ein bonde om han ikkje såg at sauene vantrevst og trong eit eige rom med fast golv og god ventilasjon. Svaret var at sauene hans treivst like godt som grannen sine, dei måtte også stå på mittinga i floren.

Men mange bønder innsåg at sauene ikkje hadde det godt og lova Lindqvist å «anvise Faarene et hyggeligere Opholdssted.» Kyrne stod i floren 6-7 mnd. av året og slapp aldri ut og fekk frisk luft i denne tida. Ein vanleg flor var knapt 2 alner høg (ca. 1,2 m) og utan glas. I eine veggen var det eit «dotthol» der dei kasta ut møka når det var fullt i den før nemnde lagringsplassen i floren. Kyrne blei fora med utslåttehøy, halm og lauv-

kjerv. og på vårparten med lyng, skav (helst raunebork) og bjørkebrom. «Godt hø» var reservert hesten og eller kyr som nettop hadde kalva.

Bøndene la stor vekt på «stullinga» og porsjonerte ut foret til dyra slik at dei ikkje skulle bli utarma. Derfor var buskapanne stort sett i tolleg god stand, men mjølkeproduksjonen var låg for di foret inneheld lite næring. Kyrne var små, men friske og hardføre. I høve til storleik og foring mjølke dei særst bra, fortel Lindqvist. - (Om mjølkemengd pr. kyr sjå siste bolken).

I 5-årsmeldinga frå amtmanden for 1860 - 1865 blir det understreka at bøndene har større sans for «Jordbrugets Forbedring» enn før, endå om dei praktiske resultatane ikkje er så mykje å skryta av. Denne «Vækkelse» må skuldast påverknader frå landbruksskular og den omreisande amtsagronomen, heiter det i meldinga. Men samstundes blir det opplyst at alt for få bønder gjer seg nytte av desse offentlege hjelpetiltaka. Rapportar frå amtsagronomen i 1860-åra dokumenterer dette.

I 1869 var agronom Wathne på opplysningsferd i Lister Fogderie. Han oppheldt seg ei

tid i soknene Å, Hægebostad, Fjotland, Liknes, Feda og Nes.

«I alt har min veiledende Virksomhed strakt sig til 32 Personer af Gardbrugerklasse» fortel han. Rettleinga hans gjekk på myrdryrking, grøfting, vatning av eng og utarbeiding av teikningar til moderne driftsbygningar. I 1869 teikna han 4 nybygg på ferda si, bl.a. prestegardsuthus i Hægebostad. Ein moderne driftsbygning skulle ha flor, låve, stall, løe og gjødselkjeller under same taket. Om verksemda si opplyser Wathne at han i samtalar med bøndene om moderne jordbruk har «foreholdt Vigtigheden og Maaden hvorpaa Gjødningens Behandling og Formerelse, samt Korn- og Grasfrøsaaiing, Pløining etc. foregaar» Husdyrstell og uthusbygningar var også viktige samtaleemne. Her kan me gå attende til femårsmeldinga for 1860 - 1865, som har ein omtale av «den almindelige Behandlingsmaade af Melken» i store delar av amtet (fylket). Den ferske mjølka blir sett inn i daglegstova, til vanleg i ringer (trebytter) på ei hulle over senga og omnskråa. Kvar ringe inneheld 3-5 potter (0.9 l.) mjølk. Her står mjølka til ho blir tykk og sur, og

så tek ein av fløyten med ei treskei. Når det er samla nok fløyte, blir denne kinna til smør. Sjølv mjølka blir brukt i hushaldet. Kinnemjølka eller saupen blir varma opp og skil seg i ostemasse og myse. Ostemassen blir sett til gjæring, og når denne prosessen er til ende, blir massen salta og gjerne tilsett karve. Namnet på dette produktet er knøost eller ramost. Denne sel bøndene til ein pris av 1 speciedaler pr. bismarpund (omtrent 6 kg.) I sommarhalvåret blir det selt ein del smør til nærmasste by.

Om husdyrholdet skriv amtmanden i si melding at det har gått framover i 1860-åra, særleg i kystbygdene. I Vanse er det skipa eit «Landhusholdningssselskab», som har kjøpt inn ein avlshingst frå Gudbrandsdalen og to avlsstutar av Ayrshire-rasen. Eit ysteri er også etablert i denne sokna, og osten blir seld til byane.

Ein mønsterbonde.

Statsagronom Lindqvists store og grundige rapport frå 1856 inneheld eit kapittel der han presenterer «nogle veldrevne Jordbrug i Listers og Mandals

amt». Eit av desse tilhørde Reinert Olsen Smievolden i Austad sokn. Garden var liten, fødte berre 4 kyr, 6 sauer og ein hest. Lindqvist inspiserte gardsbruket og fann mykje å gleda seg over. Her var ein moderne uthusbygning. I floren var det reint og luftig, og det store vinduet stod ope. Her var lagt inn springvatn med drikkerenne til dyra, og vatnet kunne brukast til å spyla florroenna og fukta møka i gjødselkjellaren. All møka frå dyra blei moka ned i ein høg og romsleg steinmura gjødselkjeller. Her kasta Reinert inn godt utlufta og turr myrjord og blanda denne med møka. Hest, sauer og kyr stod i kvar sine rom. Skiljeveggene var av tømmer med dører i mellom. På flortrevet låg lyng og bergmose til å strø under dyra «for at gjøre deres Liggeplass bekvem». Da Lindqvist vitja Reinert, var dyra ute på beite. Dei var friske og godt i stand, fordi bumarka var passeleg stor og ikkje «forsat», dvs. der var ikkje fleire dyr enn at alle hadde beite nok. Om vinteren fekk dyra vollhøy og halm, hadde alltid vatn hos seg, blei pussa og haldne reine, og når veret var bra, fekk dei sleppa ut for å springa og kjæta seg. Då

Reinert for 20 år sidan tok til som bonde, låg husa hans i klyngetunet og med åker og eng i teigblanding. Det hadde lukkast for han, «enskjønt med megen Vanskelighed», å samla bruket sitt ved makeskifte i 3 teigar, og så flytta han huset sitt til ein høveleg stad og bygde nytt uthus. På åkrane sine skifta han utsæd, fyrst hadde han korn, så poteter og til sist gras, mest timotei. Ugras var mest ikkje å sjå i åkrane hans. På turre enger og bakkar dreiv han vatning med eige vatningsanlegg. To myrar nær garden hadde han grøfta ut og dyrka timotei på dei. Dessutan hadde han frukthage. Her var 32 apalar, 14 morelltre, eit pæretre poda i ei raun, mange kirsebærtre, og dessutan rips- og stikkelsbærbuskar. I tillegg hadde han planta bærbuskar og frukttre i skorer og på jordflekke mellom berg og store steinar.- Kor hadde Reinert lært moderne jordbruk? Ikkje ved lesing og studium, for i bokhylla hans såg Lindqvist berre religiøse bøker, men han hadde rådført seg med landbruksskulelærer Daae og skotten Wilson i Lyngdal.- Kan henda har Reinert Olsen Smedvolden ved sitt føredøme har hatt større påverk-

nadskraft enn dei tiltaka amt og stat stod føre. Mykje talar for at mentalitetsendring var ein grunnleggjande føresetnad for overgang til moderne jordbruk i agderbygdene.

Dei offentlege tiltaka

Me har tidlegare nemnt ordninga med stats- og amtsagronomar og tiltak som landbruksskular. Ei viktig rolle spela også «dyreskue» og premiar for velstelte husdyr. Gjennom opplysning og gode føredøme kunne nye haldningar utviklast mellom bøndene. Men samstundes måtte det offentlege hjelpa til med å endra rammevilkåra for det eksisterande jordbruket: skapa samanhengande og rasjonelle driftseiningar ved å gjera ende på teigblanding og innfløkt fellesskap i jordbruket. Den viktigaste reiskapen til det var lover om utskifting.

Stortinget vedtok i 1821 den fyrste lova om utskifting av jordfellesskap. Denne var retta både mot sameige og teigblanding. Omkostningane ved utskifting fall fullt ut på oppsitjarane etter skatteskylda til kvart bruk. Utskifting skulle vera minneleg, men måtte skje i juridis-

ke former: forlikskommisjon og åstadsak styrt av sorenskrivaren saman med 4 skjønsmenn. Hovudregelen var at alle oppsitjarane på garden måtte vera samde om å krevja utskifting. Dei som måtte flytta ut or klyngetunet, og fekk sine eigne «kongerike» (Lindqvists ord), skulle sjølv ta utgiftene med det. Lova hadde også ei rad føresegner som skulle setja fart i utskiftingstiltaka, men desse synt seg i praksis å vera lite funksjonelle. Ordninga med minneleg utskiftingar førde for det meste berre til små og lite effektive resultat. Mykje av det gamle hopehavet blei ståande ved lag, og så måtte dei i si tid ha ny utskifting. Lova gav ikkje så gode resultat som ein hadde tenkt seg. Heller ikkje justeringar av lova seinare førde til noko gjennombrot for utskiftingsideane.

I 5-årsmeldinga 1830-1835 går amtmannen utførleg inn på «det i Amtet stedfindende Fælledsskab af Jord, som i egentlig Forstand umuliggjør det for Jordens Eier eller Bruger, at frede og benytte den efter Ønske.» For bønder som bur tett saman i eit mangbølt tun, tek ulempene til tidleg om våren og varer til vinteren kjem: «Særskilt

Græsning kan ikke finde Sted hvor En eier en ubetydelig Ager, En Anden dens endnu ubetydeligere Rene, En eier Jorden, den Anden Trærne som voxe paa den.» Dersom utskifting skal gjerast, må oppsitjarane løysa opp klyngettunet og flytta ut på kvar sine tildelte parsellar. Men denne utflyttinga «er bekostelig og ofte for Eierne uovervindelig» og dessutan er utgiftene ved ei utskifting etter måten store. Det tilskotet staten gjev, stimulerer berre til mindre endringar i fellesskapet, for lova har ikkje føreseger om kontroll av dei minnelege utskiftingane. Amtmannen tilrår at det offentlege reduserer omkostningane for bøndene ved utskiftingane, bl.a. ved å gjera prosessformene enklare og fordela kostnaden ved utflytting av fellestunet likt på alle oppsitjarane.-

Det var berre få utskiftingar i Liknes sokn fram mot midten av hundreåret, mell.a. på Dyrstøl og Svinland i 1840-åra, og dei var lite inngripande. Men teigblandinga blei likevel i nokon mon redusert, for oppsitjarane på ein gard bli samde om å bytta teigar og åkrar utan at rettsstellet var inne i biletet i det heile. Som eit eksempel på slike

reint private tiltak kan nemnast at i Dyrli blei to av oppsitjarane samde om å bytta utslåtter og nokre av åkrane. Det eine brukat blei dermed heilt kvitt teigblandinga, det andre berre delvis, for eigaren av det tredje bruket var heilt uviljug til å endra på den rådande eigedomsstrukturen. Fyrst i 1940-åra blei teigblandinga avskaffa ved utskifting på denne garden.

Trass i ein vedhaldande kritikk av lova frå 1821 gjekk det seint med å få ei ny og meir føremålstenleg utskiftingslov. Dette skjedde ikkje før enn i 1857. Den nye lova tillet framleis privat utskifting, men i staden for rettsapparetet med sorenskrivar og skjønsmenn innførte lova eit eige offentlig utskiftingsverk. Statsløna og faglærte utskiftingsformenn skulle saman med to skjønsmenn (lekmenn) stå føre utskiftingane. Lova kravde oppmåling og utarbeiding av gardskart både over den eksisterande eigedomsstrukturen og den nye som utskiftinga resulterte i. Dette kravet blei likevel modifisert ved lovendringar i 1860 og 1863 for å gjera utskiftingane rimelegare å gjennomføra. Utskifting blei no eit fagleg spørsmål, ik-

kje eit juridisk.

Utgiftene ved utflytting frå fellestuna kunne etter lova delvis bli dekkja av statstilskot. Det blei ført protokoll over forhandlingane under utskiftingar (utskiftingsprotokoll) og utarbeidd utskiftingskontrakt vedrørende dei nye eigedomstilhøve, bruksrettar, gjerdeplikt osv. Tinglysing av denne kontrakten var sluttsteinen på ei utskifting.- Det bør nemnast at utskiftingsprotokollar og utskiftingskontraktar er viktige kjelder til norsk gardshistorie. Me kan få eit godt bilete av bruksmåtar og driftsformer i eldre tid ved å gå inn i dette materialet, som også inneheld store mengder av stadnamn frå inn- og utmark.- Den nye lova sette noko større fart i utskiftingsprosessen i Lister Fogderie, men det var stor skilnad mellom prestegjelda. Etter ein mykje usikker statistikk for tida 1859-1891 hadde Liknes sokn 9 utskiftingar mot 21 i Vanse og Lyngdal, 19 i Hægebostad og Gyland, 16 i Nes, 9 i Feda og berre 4 utskiftingar i Fjotland.-

Kvinesdal bygdebok har registrert desse utskiftingane i førnemnde periode:

Litle Rafoss 1859, Åmot 1862 (utmarka), Øvre og Nere

Moi 1875, Hundsbitt 1880 (innmarka), Vatland (innmarka) 1883, Jerdal og Jerstad (innmarka) 1886, Våskeland (innmarka) 1887 og Åmot (innmarka) 1891. Registreringa er truleg ikkje fullstendig.-

Mønsteret er likevel tydeleg: Det er i områda nær kysten at oppbrotet frå dei tradisjonelle tilhøva i jordbruket skyt fart etter 1860 liksom når det gjeld driftsformer og nye reiskapar. Innlandsbygdene fylgjer nok med i utviklinga, men det går mykje seinare. I slutten av 1800-talet er framleis mykje av det gamle jordbruket livskraftig.-

**Inn i ei ny tid:
produksjonsvokster,
jernreiskapar,
samferdslerevolusjon,
bondelag.**

1 året 1900 hadde Liknes sokn den nest lågaste matrikkel-skylda pr. bruk i amtet, i gjennomsnitt 1.22 skyldmark pr. bruk dvs. at brukskløyvinga var driven svært langt, og naturressursane maksimalt utnyttat. Til samanlikning kan nemnast at tala for Vanse og Lyngdal var 1.54 og 1.50 sk. mark pr bruk.

Utsæd pr. mål	Avling pr. mål	Follltal
Bygg 0.6 hl.	4 hl	6
Havre 1.1 hl.	4 hl	4
Poteter 5.6 hl.	39.2 hl.	7
Grasfræ 2.5 kg	500 kg høy (timotei).	

Produksjonstal for nokre gardar :

Nere Moi	2 bruk Utsæd 1890. Bygg 0.54 hl, havre 5 hl, poteter 12 hl. Husdyrhald 1891: 2 hestar, 8 storfe, 16 sauer, 1 gris, 1 høne.-Ikkje slåmaskin.
Øyesanden:	Utsæd 1890: bygg 1.50 hl, havre 32 hl, poteter 70 hl, grasfræ 100 kg. Husdyrhald 1891: 2 hestar, 18 storfe, 1 gris, 34 høns. 1 slåmaskin. (Dette er konsul Beers eigedom på 7 skyldmark).
Ytre Eigeland:	4 bruk, gjennomsnittleg skyldverdi 3.74 skyldmark pr. bruk. Utsæd 1890: Rug 0.65 hl, bygg 3 hl, havre 17 hl, poteter 35 hl. Husdyrhald 1891: 4 hestar, 24 storfe, 52 sauer, 2 grisar, 10 høns. Ikkje slåmaskin .
Ytre Teigen:	1 bruk 1,79 skyldmark. Utsæd 1890: Bygg: 0.7 hl, havre 8.7 hl, poteter 14.5 hl. Husdyrhald 1891: 1 hest, 8 storfe, 52 sauer, 1 høne. Ikkje slåmaskin.

Desse oppgåvene er det tryggast å oppfatta som minimumstal. Dei sentrale og største gardane (med høgare skyldverdi enn gjennomsnittsgarden i bygda) hadde pr. bruk 1 hest, 4-6 storfe, 10-12 sauer, 1 gris

og nokre høns. Avlinga pr. bruk var ca. 5 hl. bygg, 16-18 hl. havre og 50-60 hl poteter. Gjennomsnittsgarden hadde til vanleg ikkje hest, berre 3-4 storfe og 4-5 sauer. Det blei avla ca 10-12 hl havre og 30-40 hl poteter.

Når me samanliknar desse tala med jordbruksoppgåver frå tidleg på 1800-talet og frå 1865, syner det seg at skilnaden er ikkje særleg stor. Ein bondefamilie hadde nokonlunde same levebrød og levestandard gjennom storparten av 1800-talet. Men fleire måtte søkja noko av levebrødet sitt ved ymse attåtneringar. Og så må me ta med den sterke folkeauken i denne perioden. I året 1900 var folketallet i Liknes sokn 3105, trass i stor emigrasjon - i 1801 var det berre 1460 kvindølar. Det er verd å merka seg at produksjon av jordbruksvarer heldt fylgje med folkeauken bygda. Bruksdeling, intensiv drift måte og framleis tilstrekkeleg tilgang på arbeidskraft forklarar dette tilhøvet. I kvantum dobla jordbruksproduksjonen seg i Liknes sokn mellom 1800 og 1900, heldt stort sett fylgje med folkeauken. Det gamle jordbruket løyste såleis si oppgåve fullt ut: å skaffa levebrød til eit stadig aukande folketal. Sett i dette perspektivet er det lite hald i kritikken frå embetsmenn og andre personar utanfor bondestandet. Like eins må me avliva påstanden om det «tilbakeliggjande» agderjordbruket.- Teknologisk nivå og

driftsformene var i røynda godt tilpassa rammevilkåra gjennom heile hundreåret. Endringar kom til både som følgje av påverknad utanfrå og ut frå dei interne, lokale føresetnadene. Jordbruket i Kvinesdalen på 1800-talet har derfor aldri vore i stagnasjon eller stillestående.- Ei anna sak er takta i endringsprosessen.

Men kva med produktiviteten ? Stikkprøver i produksjonssoppgåvene frå 1865 syner at det er liten skilnad på follltala då og i året 1900.

Follltal 1865:	Follltal 1900 :
Havre 5	Havre 4
Poteter 6	Poteter 7

Avvika er så små at dei ikkje kan tilleggast særleg vekt Litt større potetavlingar i gjennomsnitt i kring 1900 kan henga saman med nye potetsortar som var meir resistente mot sjukdomar enn dei gamle sortane. Det er som før nemnt grunn til å tru at avlingsoppgåvene frå bøndene er minimumstal. Men i alle høve må me nok konkludere med at produktivitetssauken i jordbruket siste delen av 1800-talet har vore liten i gjennomsnitt. Ei anna sak er det at ein-skilde gardsbruk har hatt ein bra

auke i produktiviteten (avkastninga) i denne perioden. Det gjeld helst sentrale gardar i hovuddalføret. - Talet på hestar var i 1900 berre 191. Fordelt på omkring eit tusen bruksnr. blir det berre kvar femte bonde som disponerte hest. Ein ny hestereiskap kom til i siste delen av 1800-åra - tohjula møkekjerre med jernskoning. Den gamle rombeforma horva med tretindar fekk jernpiggjar, og handdrivne trøskjemaskinar (laga av bygdehandverkarar) blei så smått tekne i bruk. På ein del gardar sette dei opp vassdrivne trøskjemaskinar. Enno i 1890 fanst det berre 1 slåmaskin i Liknes sokn (på Øyesanden). I 1900 var talet auka til 5. Men fyrst etter 1920 blei slåmaskinen ein vanleg hestereiskap på gardane. - I siste halvdel av 1800-talet fekk arden/grindplogen avløy-sing av ein moderne plog med skjær og veltefjøl av jern. Ofte gjekk grannane saman om å kjøpa seg slike effektive, men kapitalkrevjande reiskapar. Dermed er me ved eit sentralt punkt. Mykje talar for at skort på kapital i siste halvparten av 1800-åra har vore den store hemmingsfaktoren for innføring av ny teknologi, moderne driftsmåtar og

tidhøvelege uthus.

Eit viktig og mindre kapitalkrevjande omskifte var kanhenda at jerngreipa og jernspader kom i allment bruk siste fjerdedelen av 1800-talet. Jernreiskapane var sterke og solide, og gjorde det mogleg å arbeida effektivt med grøfting av vassjuk jord, bryta opp gamal grasmark og i det heile stella jorda betre. Elles tok bøndene i bruk vekselbruk fullt ut: det eine året avla dei havre på åkeren, og neste år sette dei poteter der. Vanleg blei også myr- og lyngsviing vanleg for å skaffa betre beite i sommarhalvåret for dyra. -

Derimot synest det å ha gått svært seint med omlegging til moderne husdyrhald, «rasjonelt fjøsstell» som det heitte. I 1885 rapporterer lensmannen i Kvinesdal at «fremskredne» kyr mjølka årleg ca 1300 liter, og gjennomsnittskyr ytte ikring 900 l. Dei «fremskredne» kyrne i Oddernes ytte 1800 l, i Søgne 2000 l, Vanse 1500 l og Fjotland 1000 l. -

I Amund Hellands bokverk frå 1902 - Beskrivelse over Lister og Mandals Amt - blir det opplyst at bøndene i Liknes sokn sel ein del smør, kjøt, fleisk, ull, ungdyr og sauer, men sal av

mjølke er «uden Betydning». Fe-et er ei blanding av den gamle norske rasen, ayrshirerase, telemarksrase og lyngdalsfe. Særleg er lyngdalsfe populært. Det er likevel ikkje feslaget som hindrar auka avdrått av husdyra, men svelteforinga i vintertida. «En almindelig feil ved kvægavlen i Kvinesdal er, at der fodres for kleint om vinteren, samtidig med at sommerbeiterne tildels ogsaa er meget tarvelige.» Dyra får ikkje noko fortilskot av grønfor eller kraftfor. «Denne snaufodring har da ogsaa sat sit præg paa dalens kvæg, det er nemlig blevet smaat og kantet, men de er dog ikke saa dårlige til at mælke». Slaktevekta av husdyra må såleis ha vore svært låg. -

Slike opplysningar byggjer opp om eit inntrykk av at tradisjonelle tilhøve framleis dominerer jordbruket i heile Kvinesdalen ved overgangen til det 20. hundreåret. Dette er nok, men langtfrrå heile sanninga. I røynda var hamskiftet kome godt i gong. Etter ca 1840 blei det vanleg når nye uthus skulle sett opp, å byggja flor, låve, suehus og stall under eitt tak (Lindqvists modell). Men framleis blei husdyrmøka liggjande i mittinga

under open himmel. - Etter ca 1850 var skrubbe og bjørn utrydda, og gjætinga blei etter kvart avvikla. Mellom gardane kom det opp steingjerde, eit slitsamt og tidkrevjande arbeid, og mange bønder blei samde om å løysa opp fellesskapet i bumarka. Kvar bonde fekk si eiga bumark som han gjerda inn, og dei fleste bygda seg sommarflor til kyrne. Mange skilde ut eigne kalvehagar og hestehage. Sauene derimot blei tjora i utmarka og flytta fleire gonger om dagen. Det hørde til barnearbeidet å flytta sauene og stella kalvane. Eigne sauehagar kom det stort sett ikkje før ståltrådnnett blei teke i bruk etter 1. verdskrigen. -

Ein viktig føresetnad for modernisering av jordbruket, dvs. auka produksjon med tanke på sal, var utbygging av samferdsla: hovudveggar, bygdeveggar og båtruter. Eit salsorientert jordbruk var heilt avhengig av lett og snøgg tilgang til marknadene, dvs. byane. 1901 var arbeidet med hovudvegen over Kvinesheia kome godt i gong. Frå grensa mot Lyngdal var veggen ferdig vestover framom Førland til Padden (4,2 km), og på vestsida frå Sveigen over Trodalen og Eigeland øvre fram til